d{kk & 5

fVIi.kh

10

Hkkxonxhrk;k%
prqnZ'kks·/;k;%

सम्पूर्णजगत् त्रिगुणैः निर्मितम् अस्ति । सत्वः, रजः तथा तमोगुणः । एते स्वकीये वास्तविकरूपे अदृश्याः सन्ति । एतान् भवन्तः स्वनेत्राभ्यां न दृष्टुं शक्नुवन्ति, नैव स्पर्ष्टुं शक्नुवन्ति । यथा भवन्तः लवणस्य स्वादं ग्रहितुं शक्नवन्ति तथा गुणानां स्वादं न ग्रहितुं शक्नुमः । भवन्तः दृष्टवन्तः यत् चलचित्रेषु सृष्टेः विभिन्नवस्तुनां विषये चलचित्राणां निर्माणं भवति । ते विभिन्न पशुनां पक्षिनां कीटानां च पृष्टे गत्वा चलचित्रनिर्माणे बहु धनव्ययं कुर्वन्ति, यदा कदा तु लघुकीटस्य जीवनदृश्यस्य

चलचित्रनिर्माणे एव बहु कालः गच्छति । कमपि प्राणनः परीक्षणे वैज्ञानिकाः चित्रग्राहकं स्वीकृत्य नेत्रोन्मीलनेन विनैव प्रयासं कुर्वन्ति। गुणानां ज्ञानार्थम् एतादृशं भावं आवश्यकम् अस्ति । मानवानां सदृशं पादपेषु प्राणाः भवन्ति पादपानां जीवनं ज्ञानार्थं तेषु वृद्धिः, परिचलनं, पुनरुत्पत्तिः, तथा श्वसनस्य परीक्षणं करणं भवति तथैव गुणानां पूर्णज्ञानार्थं परिक्षणस्य आवश्यक्ता भवति । एतेषां गुणानां विस्तारेण व्यापकतया ज्ञानप्राप्त्यर्थं जीवने अग्रे गमनं बहु आवश्यकं प्रतीयते, परन्तु आत्मनं दृष्ट्वा परीक्षणेन एतत् ज्ञातुं शक्नुमः यत् कस्य गुणस्य बहुलतास्ति ।

श्रीमद्भगवद्गीता एतादृशो ग्रन्थोविद्यते यः त्रिषुगुणानां विषये अस्मान् विस्तारेण ज्ञानं यच्छति । एषः ज्ञापयति यत् एते गुणाः अस्माकं चिन्तनं, शयनं, भोजनं तथा व्यवहारं कथं प्रभावितं कुर्वन्ति, तथा संसारे एतादृशं किमपि नास्ति यदे एतैः गुणैः प्रभावितं न भवति । यतोहि सर्वं एतैः निर्मितम् अस्ति ।

mís';kfu

एतत् पठनान्तरम् भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- श्रीमद्भगवद्गीतायाः 14 तमे अध्यायस्य उच्चारणे ;
- संक्षिप्तगुणानां महत्वं ज्ञापने ।

Hkxonxhrk;k% prqn'kk·/;k;%

d{kk & 5

fVIi.kh

10.1 JhenHkxonxhrk prqn'krek·/;k;%

अथ चतुर्दशोऽध्यायः । गुणत्रयविभागयोगः

JhHkxokuokp A

श्री भगवानुवाच

ija Hkw;% ço{;kfe Kkukuka KkueqÙkee~ A

;TKkRok equ;% lo© ija flf)ferks xrk% AA f†&f AA

HkkokFk% & ज्ञानेषु यत् प्रथमं ज्ञानम् अस्ति, तं अहं पुनः कथयामि, यं ज्ञात्वा सर्वे मुनिजानाः अयं संसारं त्यक्त्वा परां सिद्धिं प्राप्तवन्तः ।। 1 ।।

bna KkueqikfJR; ee lk/keZ;ekxrk% A

lxs·fi uksi tk;Ur s çy;s u O;FkfUr p AA f†&„ AA

HkkokFk% & इदं ज्ञानं धारयित्वा मम स्वरूपं प्राप्ताजनाः सृष्टयाः आदौ पुनः उत्पन्नाः न भवति तथा प्रलयाकालसदृशी विकटस्थितौ अपि चिंतिताः न भवन्ति ।। 2 ।।

ee ;ksfueZgn~czã rfLeUxHk± n/kkE;ge~ A

lEHko% loZHkwrkuka rrks Hkofr Hkkjr AA f†&… AA

d{kk & 5

fVIi.kh

HkkokFk% & हे अर्जुन मम महत् ब्रह्मस्वरूपाप्रकृतिः सम्पूर्णभूतानां गर्भदानस्थानं अस्ति तथा अहं तस्मिन् स्थाने चेतनस्वरूपं गर्भं स्थापयामि। तस्य जडचेतनसहयोगेन सम्पूर्णभूतानाम् उत्पत्तिः भवति ।।3।।

lo;kfu"k dkUr; erl;% lEHkofUr ;k% A

rklk cã eg|kfujg cht çn% firk A f†&†AA

HkkokFk% & हे अर्जुन !नानाप्रकारेषु गर्भधआनस्थानेषु यावत् शरीरधारिणः उत्पन्नाः भवन्ति, प्रकृति तेषां गर्भधारिणी माता अस्ति तथा अहं बीजस्थापितकारकः पितास्मि ।।4।।

lÙo jtLre bfr x.kk% ç—fr lEHkok% A

fuc/ufUr egkckgk ng nfgue0;;e AA f†&‡AA

HkkokFk% & हे अर्जुन् ! सत्वगुणः रजोगुणः तमोगुणः एते त्रिगुणाः अविनाशी जिवात्मानं शरीरे (मूर्तिरूपे) बध्नाति ।। 5।।

r= lÙo fuelRokRçdk'kdeuke;e A

l[kl ³xu c/ukfr Kku l ³xu pku?k AA f†&^AA

HkkokFk% & हे अर्जुन! तेषु सत्वगुणं निर्मलातया प्रकाशकोऽस्ति तथा विकाररहितोस्ति, सः सुखस्य सम्बन्धे तथा ज्ञानस्य सम्बन्धे बध्नाति ।।6।।

Hkxonxhrk;k% prqnZ'kks·/;k;%

d{kk & 5

fVIi.kh

jtk jkxkRed fof) r".kk l³xleqnHkoe A
rfUuc/ukfr dkUr; deZl³xu nfgue AA ƒ†&‰AA

HkkokFk% & हे अर्जुन! रागरूपीं रजोगुणं कामनया तृष्णया तथा आसक्तिना उत्पन्नम अवगच्छतु, सः अयं जीवात्मानं कर्माणां तथा तेषां फलानां सम्बन्धे बध्नाति ।। 7।।

reLRoKkuta fof) eksgu lonfguke A
çeknkyL;fuækfHkLrfUuc/ukfr Hkkjr AA ƒ†&ŠAA

HkkokFk% & हे अर्जुन! समस्तदेहामानिनां मोहितकारकं तमोगुणं अज्ञानेन उत्पन्नम् अवगच्छतु । सः अयं जीवात्मानं प्रमादेन आलस्येन तथा निद्रया बध्नाति ।। 8।।

lÙoa l[ks l¥t;fr jt% def.k Hkkjr A
KkuekoR; rq re% çekns l¥t;R;qr AA ƒ†&‹AA

HkkokFk% & सत्वगुणः सुखे आसक्तं करोति रजोगुणः कर्मणि तथा तमोगुणो ज्ञानम् आच्छाद्य प्रमादं प्रति अनुरक्तिम् उत्पन्नं करोति ।। 9।।

jtLre'pkfHkHkw; lÙoa Hkofr Hkkjr A
jt% lÙoa re'pko re% lÙoa jtLrFkk AA ƒ†&ƒåAA

d{kk & 5

fVIi.kh

HkkokFk% & हे अर्जुन ! रजोगुणं तथा तमोगुणं आच्छाद्य सत्वगुणः, सत्वगुणं तथा तमोगुणम् आच्छाद्य रजोगुणः तथा सत्वगुणं रजोगुणंम् आच्छाद्य तमोगुणः अभिव्यक्तो भवति || 10 ||

lo}kj"k ng·fLeUçdk'k mitk;r A
Kku ;nk rnk fo|kf}o) lÙofeR;qr AA f†&ffAA

HkkokFk% & यस्मिन् समये देहे अन्तः करणे इन्द्रियेषु तथा चेतनायां विवेकशक्तिः उत्पन्ना भवति तस्मन् समये एवम् अवगमनीयं यत् सत्वगुणस्य अभिव्यक्तिः प्रकटितास्ति || 11 ||

ykHk% çofÙkjkjEHk% deZ.kke'ke% Li`gk A
jtL;rkfu tk;Ur foo)s Hkjr"kHk AA f†&f„AA

HkkokFk% & हे अर्जुन! रजोगुणस्य वृद्धिः समये लोभप्रवृतिः, स्वार्थबुद्धया कर्माणां सकामभावेन आरम्भः, अशान्तिः तथा विषयभोगानां लालसादिः उत्पन्नाः भवन्ति || 12 ||

vçdk'kks·çofÙk'p çeknks eksg ,o p A
reL;rkfu tk;Ur foo)s d#uUnu AA f†&f…AA

HkkokFk% & हे अर्जुन ! तमोगुणस्य वर्धने अन्तः करणे तथा इन्द्रियेषु अप्रकाशः कर्तव्यपूर्तिम् अप्रवृतिः, प्रमादः (व्यर्थचेष्टा), निद्रादिः मनमोहकवृत्तयः (नकारात्मकशक्तयः) एते सर्वे उत्पन्नाः भवन्ति || 13 ||

fVIi.kh

;nk lÙos çozn~)s rq çy;a ;kfr nsgHk`r~ A

rnksÙkefonka yksdkueykUçfri|rs AA f†&f†AA

HkkokFk% & यदा देहात्मा सत्वगुणस्य वृद्धिं प्राप्य मृत्युं प्राप्नुवन्ति तदा उत्तमकार्यकतघ्णां स्वर्गादिदिव्यलोकान् प्राप्नोति ।। 14 ।।

jtfl çy;a xRok deZlfÂx"kq tk;rs A

rFkk çyhuLrefl eq<;ksfu"kq tk;rs AA f†&f‡AA

HkkokFk% & रजोगुणस्य वर्धने जीवात्मा मृत्युं प्राप्य कर्माणां आसक्तियुक्ते मनुष्यरूपो उत्पन्नो भवति । तथा तमोगुणस्य वर्धने मृत्युं प्राप्य जीवात्मा, कीटः, पशु आदि मूढ योनिषु उत्पन्नो भवति ।। 15 ।।

deZ.k% lq—rL;kg% lkfÙode~ fueZya Qye~ A

jtlLrq Qya n%[keKkua rel% Qye~ AA f†&f^AA

HkkokFk% & सात्विकर्मस्य फलं ज्ञानं तथा निर्मलवैराग्यं कथ्यते । राजसकर्मस्य फलं दुःखं तथा तामसकर्मस्य फलम् अज्ञानं कथ्यते ।। 16 ।।

lÙokRlat¥k;rs Kkua jtlks yksHk ,o p A

çekneksgks relks Hkorks·Kkueso p AA f†&f‰AA

HkkokFk% & सत्वगुणेन ज्ञानोत्पन्नं भवति रजोगुणेन निश्चितरूपेण लोभः भवति तथा तमोगुणेन प्रमादः तथा मोहः उत्पन्नौ भवतः ।। 17 ।।

d{kk & 5

fVIi.kh

Å/ko xPNfUr lÙoLFkk e/;s fr"BfUr jktlk% A

t?kU;xq.kof̀ÙkLFkk v/kks xPNfUr rkelk% AA f†&fŠAA

HkkokFk% & सत्वगुणे स्थितः पुरुषः उच्चलोके स्वर्गादिषु गच्छन्ति। रजोगुणे स्थिताः राजसप्रधान पुरुषाः मध्ये अर्थात् मनुष्यलोके निवसन्ति, तोमोगुणस्य कार्याणि अर्थात् रूप, निद्रा, प्रमाद, आलस्यादिषु स्थिताः जनाः अधोगतिं कीट, पशु, निम्नयोनिषु नरकं प्राप्नुवन्ति ।। 18 ।।

ukU;a xq.kH;% drkja ;nk æ"Vkuqi';fr A

xq.kH;'p ija osfÙk enHkkoa lks·f/kxPNfr AA f†&f‹AA

HkkokFk% & यदा द्रष्टा त्रिगुणानन्तरं अन्यं कमपि कर्तारं न पश्यति तथा त्रिगुणात् अत्यन्तपरं सच्चिदानन्दस्वरूपं मां परमात्मानं तत्वरूपे अवगच्छति, तस्मिन् समये सः मम स्वरूपं प्राप्नोति ।। 19 ।।

xq.kkusrkurhR; =hUngh ngleqnHkoku A

tUeeR;qtjkn%[kfoeqäks·er'uqrs AA f†&„åAA

HkkokFk% & अस्य देहरूपशरीस्य उत्पत्येः कारणभूतानां सत्त्वरजतमसगुणानाम् उल्लंघनं कृत्वा जन्मः, मृत्युः, तथा वृद्धावस्था इत्यादिदुःखेभ्यः मुक्त्वो भूत्वा मां परमानन्दं प्राप्नोति ।। 20 ।।

d{kk & 5

fVIi.kh

vtqZu mokp A

dSfyZ³xSL=hUxq.kkusrkusrhrks Hkofr çHkks A

fdekpkj% dFka pSrkaL=hUxq.kkufrorZr AA ƒ†&„ƒAA

HkkokFk% & एतेभ्यः त्रिगुणेभ्यः अतीतः पूरुषः कैः लक्षणयुक्तः भवति? तथा कीदृशैः आचरणयुक्तो भवति । हे भगवन् मनुष्यः कैः उपायैः एतैः त्रिगुणैः अतीतो भवति ।। 21 ।।

JhHkxokuqokp A

çdk'ka p çofÙka p eksgeso p ik.Mo A

u }sf"V lEçoÙkkfu u fuoÙkkfu dk³{kfr AA ƒ†&„„AA

HkkokFk% & हे अर्जुन ! यः पुरुषः सत्वगुणस्य प्रकाशं रजोगुणस्य कार्यस्वरूपां प्रवृत्तिं तथा तमोगुणस्य कार्यरूपे मोहे प्रवृतो भूत्वा, न तु तेषाम् आकांक्षां करोति तथा न निवृत्ते तेषां आकांक्षां करोति ।। 22 ।।

mnklhuonklhuks xq.kS;ksZ u fopkY;rs A

xq.kk orZUr bR;os ;ks·ofr"Bfr us³xrs AA ƒ†&„…AA

HkkokFk% & यः साक्षीसदृशः स्थितः गुणैः न विचलितुं शक्यते । गुणाः एव गुणेषु परिवर्तयन्ति । एवं ज्ञात्वा यः सच्चिदानन्दपारमात्मनि एकीभावेन स्थिरो भवति तथा तस्याः स्थितेः कदापि विचलितो न भवति ।। 23 ।।

d{kk & 5

fVIi.kh

lenq%[klq[k% LoLFk% leyk"Vk'edk¥pu% A

rqY;fç;kfç;ks /khjLrqY;fuUnkRelaLrqfr% AA f†&„†AA

HkkokFk% & य: निरन्तरं आत्मभावे स्थित: सुखदु: खं समावगन्ता, मृत्तिकां, शिलां, तथा स्वर्णे समभावयुक्त: ज्ञानी, प्रियाप्रियं समावगन्ता, स्वनिन्दास्तुतौ समभावयुक्त: भवति ।। 24 ।।

ekukieku;kLrqY;LrqY;ks fe=kfji{k;k% A

lokjEHkifjR;kxh x.kkrhr% l mP;rs AA f†&„‡AA

HkkokFk% & योमानापमाने सम्भावोऽस्ति । मित्र तथा सत्रुपक्षेऽपि तथा सम्पूर्णारम्भे कर्ताभावस्य अभिमानेन रहितोस्ति स: पुरुष: गुणातीत: कथ्यते ।। 25 ।।

ek p ;k·0;fHkpkj.k Hkfä;kxu lor A

l x.kkUlerhR;rkUcãHk;k; dYir AA f†&„^AA

HkkokFk% & तथा य: पुरुष: अव्यभिचारीभक्तियोगेन मां निरंतरं भजते स: अपि एतान् त्रिगुणान् सम्यक्तया उल्लंघ्य सच्चिदानन्दं परमात्मानं प्राप्तुम् अर्ह: भवति ।। 26 ।।

cã.kk fg çfr"BkgeerL;kO;;L; p A

'kk'orL; p /keL; l[kL;dkfUrdL; p AA f†&„‰AA

HkkokFk% & यतोहि तस्याविनाशीपरब्रह्मण: अमृतस्य शाश्वतधर्मस्य तथा अखण्डैकरसस्य आनन्दाश्रयम् अहम् एव अस्मि ।। 27 ।।

Å¡ rRlfnfr JhenHkxonxhrklqifu"kRlq
czãfo|k;ka ;kx'kkL=s Jh—".kktqZulaokns
xq.k=;foHkkx;ksxks uke prqnZ'kks·/;k;% AA ƒ†AA

इस प्रकार से श्रीमद्भगवत गीता में ब्रह्मविद्या, योगशास्त्र, के विषय में श्री कृष्ण और उसासक अर्जुन के मध्य में संवाद गुणत्रयविभागयेण नामक 14वां समाप्त होता है।

ikBxrk ç'u 10-1

I. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

1. कति गुणाः भवन्ति ।।
2. सत्त्व.गुणस्य किं स्वरूपम्।।
3. ज्ञानम् कस्मात् संजायते ।।
4. मध्ये के तिष्ठन्ति ।।

II. रिक्तस्थानानि पूरयेत् –

1. यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां .... गताः ।।
2. रजो .... विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
3. सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश .... ।
4. यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु .... याति देहभृत् ।
5. रजसस्तु फलं .... तमसः फलम् ।।

भवन्तः किं शिक्षितवन्तः

- त्रिविध गुणाः सत्वः रजः तमः
- त्रिधा प्रकृतिः
- भगवद्गीतायाः 14 अध्यायस्य सारम्

पाठान्ताः प्रश्नाः

1. त्रिगुणानां विस्तारेण वर्णनं कुरुत
2. गीतायाः चतुर्दशाध्यायस्य सारं लिखत

उत्तरमाला

10.1

I. 1. सत्वए रजस् तमसः च

2. तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

3. सत्त्वात्

4. राजसाः

II. 1. सिद्धिमितो

2. रागात्मकं

3. उपजायते

4. प्रलयं

5. दुःखमज्ञानं